

JUBILEUM KRITIKY

(K 150. výročiu narodenia V. G. Belinského)

VIKTOR KOCHOL

Turgenev v Literárnych a životných rozpomienkach uvádza jednu zo svojich prvých, no nanajvýš príznačných skúseností s Belinského kritikou. Išlo o Benediktovovu poéziu, ktorá sa ešte v polovici tridsiatych rokov všeobecne pokladala za vynikajúce umenie. Belinskij v istom kritickom článku, ktorý ostatne neprevyšoval jeho bežný priemer, siahol na tento literárny idol a nadobro ho zbavil doterajšej aureoly. Turgeneva — a spolu s ním aj celú vtedajšiu ruskú čitateľskú i literárnu obec — táto Belinského kritika sprvoti rozhorčila. Ďalej však Turgenev priznáva: „Komu teraz nie je známe, že mienky, ktoré vtedy vyslovil Belinskij, mienky, ktoré sa zdali bezočivou novotou — stali sa všeobecnými, bežnými...? Pod tento rozsudok sa podpísalo potomstvo, ako aj pod mnohé iné, ktoré tento sudca vyslovil.“

Toto svedectvo významného spisovateľa názorne demonštruje prevratný dosah Belinského kritiky tak pre estetickú výchovu čitateľov i samých spisovateľov, ako aj pre určenie stupňa, ktorý — podľa vlastných Belinského slov — „zaujíma umelec v kruhu svojich spolubratov“. Lebo Belinskij, ako to Turgenev správne konštatuje, nielen „určil primerané miesto starším dejateľom našej slovesnosti“ i „význam ešte žijúcich spisovateľov“, ale často už na základe prvotiny, ako to bolo pri Gogolovi, Lermontovovi, Dostojevskom a iných, prorocky vyslovil »správne hodnotenie, skutočné, rozhodujúce slovo«.

V čom spočíva tento Belinského kritický bystrozrak, toto prekvapujúco rýchle zdomácnenie jeho súdov, tento prevratný význam jeho kritiky?

Turgenev vo svojom spomienkovom článku redukuje to v podstate na kritikove osobné vlastnosti, predovšetkým na jeho „takmer neomylný, estetický vkus“, ktorý „nepodrobval sa nijakým vplyvom a závanom“ a bezmála na prvý pohľad, „ihneď rozoznával krásno a mrzké, pravdivé a falošné“, takže potom „s nebojazlivou smelosťou vyslovoval svoj súd — vyslovoval plne, neoklieštene, vrelo a silne, s celou prudkosťou nezvratného presvedčenia“.

I keď sa dôležitosť estetického vkusu či zmyslu v kritike nijako nepodceňuje, jednako iba vkus nám nevysvetlí zjav takej historickej a kultúrnej závažnosti ako Belinskij. Estetický vkus nie je totiž podstatnou zvláštnosťou alebo privilégiom kritiky, majú ho — neraz dokonca lepší než mnohá kritika — aj sami umelci, ba v hojnej a pre osud mnohého diela neraz aj v rozhodujúcej miere uplatňuje sa v čitateľských masách, ktoré i bez kritiky vedia odlíšiť zrno od pliev, hodnotu od hlušiny, umenie od paškvilu. Napokon vkus čo ako dobrý a vycibrený je vždy úkazom historicky premenlivým, nikdy

nie je ustálený, záväzný, všeobecne platný, skratka „de gustibus“, ako vraví staré latinské príslovie, „non est disputandum“. Preto sa súdny človek, tobôž kritik nevysta- tuje so svojim vkusom, školometsky neplieni nevкус, nerobí zo seba estetizujúcu gover- nantku. Revoluční demokrati napr., aby sme sa nevzdalovali príliš od Belinského, estetický vkus dokonca „potláčali“ a umeleckú stránku diela zámerne podriaďovali momentom spoločenským a politickým, čo — ako vieme — nijako neotriaslo ich ne- smrteľným zástojom práve v oblasti literárnej kritiky. A naopak, akú stopu v literatúre i spoločnosti zanechala neskoršia artistická kritika, vyznačujúca sa až exkluzívnou vkusovou vycibrenosťou?

Odhodnejšie to nebude ani s Belinského smelosťou a zápalistosťou, s plnosťou a sugestívnosťou jeho výrazu, s prudkosťou a nezvratnosťou jeho presvedčenia, čo všetko Turgenjev taktiež pokladá za jeho podstatné vlastnosti.

Spočívá však Belinského význam iba v tom?

Belinského idey a ideály boli, nezávisle od ich podania a hlásenia veľké, vznešené. Belinskij bol neúnavný hľadač pravdy, vášnivý mysliteľ. Vynikal väčšmi hĺbkou critic- kého ponoru ako širkou záujmu a záberu. Jeho kritiky netýkali sa len čisto literárnych, umeleckých stránok diela, ale prenikali k samej filozofickej a spoločenskej podstate umenia. Najotrasnejšie ho nezaujali literárne javy, ale otázky filozofické a spoločenské, čo sa markantne prejavilo aj na jeho kritikách, ktoré často pôsobia dojmom aplikovanej filozofie. Preto ho už jeho súčasníci oprávnenne nazývali „najvyššou filozofickou inštitúciou“. Belinskij sa tvorivo vyrovnal, ako to dokázal Plechanov, s Heglovou filozofiou a s učením utopických socialistov — dvoma najvyššími vrcholmi vtedajšieho myslenia.

S týmito filozofickými podnetmi vyrovnával sa Belinskij ani nie tak abstraktne a teoreticky ako skôr v konkrétnych súvislostiach s kritickou praxou. Otázka, ktorú si kladie už vo svojom kritickom debute, v Literárnych snoch — „čím je naša literatúra, výrazom spoločnosti alebo výrazom národného ducha“ — je v tomto ohľade dostatočne príznačná. V súdoch a úvahách o literárnych javoch usiluje sa Belinskij preniknúť k ich najzákladnejším filozofickým koreňom, k určeniu ich materialistickej alebo idealistickej podstaty. Vo svojom hegllovskom období kloní sa väčšmi k idealizmu, pokladá umenie za výraz ducha, hoci jeho estetický idealizmus, keďže je vždy spätý s konkrétnymi umeleckými javmi, zväčša nevystupuje v čírej a jednoznačnej podobe. V neskoršom svojom, tvorivo najplodnejšom období odvracia sa Belinskij v dôsledku prehĺbeného skúmania literatúry i intenzívneho prežitia učenia utopických socialistov energicky od Heglovho idealistického systému a stáva sa stúpencom materialistického poňatia umenia a literatúry. V dôležitom článku Idea umenia uplatňuje tento svoj materializmus hneď v prvej vete, keď vraví, že „umenie je *bezprostredný* odraz skutočností“. Treba pri- pomenúť, že Belinskij s odvratom od hegllovského idealizmu nezavrhol dialektiku a dospel vo svojich filozofických koreňoch vlastne na prah dialektického materializmu. (V tomto ohľade Belinského ďalej prehĺbili Černyševskij a Dobroľubov, ktorí s osvo- žením a tvorivým aplikovaním Feuerbachovho materializmu na spoločenskú a umeleckú oblasť stali sa skutočnými majstrami Heglovej dialektiky, v čom sa najväčšmi priblížili zakladateľom marxizmu.)

Toto materialistické a zároveň dialekticko-vývinové poňatie umenia priviedlo Belin- ského nielen k náhľadu, že literatúra je odrazom spoločenskej skutočnosti, ale aj k pre- svedčeniu o veľkej spoločenskej závažnosti umeleckej literatúry, o jej aktívnom význame pre spoločenský vývin a pokrok.

Tento dvojstranný vzťah medzi umením a spoločnosťou mohla už v dôsledku svojej objektívnej povahy najlepšie nastoliť a zaistiť umelecká kritika. Preto kritika, ktorej sa Belinskij zasvätil s celým zápalom svojej vzácnej osobnosti, mala za jeho čias v ruskom

literárnom i spoločenskom živote ústredné postavenie, stala sa najdôležitejším odvetvím literatúry, mocným a nenahraditeľným spoločenským i estetickým činiteľom. Objektívna závažnosť kritiky zvýšila, prirodzene, aj subjektívny zástoj jej predstaviteľov, tobôž keď v Belinského prípade išlo o jej zakladateľa a takmer jediného reprezentanta v národe.

Osvetlíme si v stručnosti tento objektívny význam Belinského kritiky.

Rusko Belinského čias prechádzalo dôležitou a nanajvýš intenzívnou fázou konštituovania novodobého národa, striasalo prežitky feudalizmu a milovými krokmi zaujímal svoje historické postavenie v súdobom svete. Pre celkovú spoločenskú zaostalosť Ruska uskutočňoval sa tento pokrok takmer výlučne v oblasti vedomia a kultúry, kde zasa ďaleko najvýznamnejšia úloha pripadala umeleckej literatúre.

Umelecká literatúra v miere nepomerne väčšej než iné odvetvia kultúry mohla už v dôsledku svojej zobrazovacej povahy prispieť k celkovému kultúrnemu a spoločenskému napredovaniu prostredníctvom zobrazenia spoločenského života, a to života naspoločného, nízkého, „nekultúrneho“. Toto svoje veľké poslanie mohla však krásna literatúra plniť iba vtedy, keď sa zamerala na reálnu skutočnosť, keď sa stávala reálnou a realistickou, keď sa odvracala od vznešených, no pravde a skutočnosti vzdialených ideálov a idolov predchádzajúceho umenia, späť k starým dožívajúcim svetom, a keď hľadala a nachádzala aj v tých najvšednejších veciach novú krásu a pravdu, vyhovujúcu novým potrebám a perspektívam života.

Ruská literatúra tridsiatych a štyridsiatych rokov prechádzala týmto prevratným estetickým i spoločenským procesom, touto mučivou a trnistou cestou. Nik lepšie a otrasnejšie ako Gogol, najväčší spisovateľ tých čias, nedokazuje svojím osudom i dielom ťažobu tohto prerodu. Je nesporné, že Gogol — a s ním celá plejáda jeho umeleckých súputníkov — stretal sa v úsilí o umeleckú a životnú pravdu aj s neporozumením čitateľstva, najmä čitateľstva zaostalého a reakčného, s tým pokrytecky bezcitným súdom súčasníkov, na ktorý sa tak trpkó horší. A pravdou, žiaľ smutnou, je aj to, že Gogol čím ďalej tým väčšmi počúval iba tieto potupné hlasy a nadobro sa odvrátil od povzbudivej a pribojnej kritiky svojho najväčšieho súčasníka, ktorý v priamej, neobraznej forme literárnych súdov vyslovoval tie isté princípy, ktoré realizovalo nové, rodiace sa umenie.

Belinského kritický hlas, i keď bol takmer ojedinelý, prehlušil a nadobro zatisol do úzadia potupné hlasy neprajníkov, pôsobil mocne aj na samého Gogoľa — pravda, pokiaľ ostal umelcom realistom — ovládol celú ruskú literatúru, ba stal sa jej ozdobou, pýchou a slávou, ako to pravdivo povedal Dobrolubov, keď o nejakých desať rokov po Belinskom konštatoval, že „jeho vplyv je zrejmý na všetkom, čo u nás vychádza krásneho a ušľachtilého: dosiaľ každý z našich najlepších literárnych dejateľov si uvedomuje, že za značnú časť svojho vývinu vďačí priamo alebo nepriamo Belinskému“.

Toto rýchle ovládnutie ruskej literatúry Belinskými kritickými princípmi spočíva predovšetkým v tom, že kritika i umelecká literatúra uberali sa rovnakým smerom, usilovali sa o tie isté ciele, stáli na rovnakých pozíciách. Kritika posilňovala literatúru a literatúra pomkynala kritiku. Iba touto vzájomnou spoluprácou Belinského kritiky a literatúrou mohol sa uskutočniť v Rusku taký rýchly prelom a skok k realizmu, na ktoré i literatúry nepomerne vyspelejšie potrebovali oveľa viac času a úsilia.

Je pravda, že vývin ruskej literatúry v tých časoch — ostatne aj neskôr — niesli geniálni spisovatelia, ktorí by boli dospeli k realizmu azda aj bez „pomoci“ kritiky. Na druhej strane je však rovnakou pravdou aj to, že každé umenie, akokoľvek pribojné umelecké úsilie bez náležitého spoločenského kontaktu a porozumenia ostáva v podstate hlasom volajúceho na púšti, i keby to bol hlas prorocký. Kritika v týchto umelecky i spoločensky prevratných časoch nadobúda mimoriadny význam, zaujíma ústredné

postavenie. Na jednej strane urýchľuje vývin, kladie literatúre teoretické základy, vytýčuje perspektívy, — na druhej strane rozhodujúcim a často výlučným spôsobom pre-
vychováva čitateľstvo, vzbudzuje záujem o nové umenie, stáva sa prvoradým spoločens-
kým činiteľom. Ak rodiace sa ruské realistické umenie sa v námete i vo výraze pribli-
žovalo k svojmu národu, prístup národa k tomuto novému umeniu i k sebe samému
zabezpečovala takmer výhradne kritika. Túto aktuálnu dôležitosť kritiky vystihol už
Puškin, ktorého mnohostranné priekopnícke dielo vyústilo organicky do kritiky a publi-
cistiky. V tom — a pravda, nielen v tom — je Belinskij priamy Puškinov nasledovník.
Mohol pre svoje osobné vlastnosti, no najmä pre objektívne okolnosti rozvinúť kritiku
čste väčšmi ako Puškin, zasiahnúť súčasne tak do literatúry, ako aj do spoločnosti,
bojovať a víťaziť na dvoch frontoch.

V tomto širšom, dobovom zmysle treba interpretovať Turgenevov postreh o Belinskom
ako o *ústrednej povahe*, ktorý „celou svojou bytosťou stál blízko duše svojho národa
a plne ho stelesňoval“, takže sa stal vodcom svojich súčasníkov, ktorý — ako to Tur-
genev ďalej vraví — „musí stáť vyššie ako oni, no aj blízko k nim, musí sa podieľať
s nimi nielen v ich kvalitách a prednostiach, ale aj v nedostatkoch“. V tomto zmysle
žiada sa tiež doplniť inú Turgenevovu charakteristiku Belinského, ktorý chápal, „čo
práve je na rade, čo si vyžaduje neodkladné riešenie, v čom sa prejavuje „potreba
chvíle“. A nejde tu len o parciálnosť, o jednotlivé Belinského kritiky, ani o určité ich
aspekty, ako sa nazdáva Turgenev, ale o celú Belinského kritiku, o samu podstatu jeho
literárnej činnosti. Prvoradou potrebou chvíle v ruskej literatúre tridsiatych a štyridsiat-
tych rokov bola literárna kritika a už samo Belinského rozhodnutie pre túto činnosť
bolo historicky záslužným. Pravda, Belinskij mal aj mimoriadne, priam geniálne osobné
dispozície pre splnenie týchto závažných úloh. Všetko toto spolu, momenty objektívne
i subjektívne spôsobili Belinského kritickú veľkosť.

Spomenuli sme ústredné postavenie Belinského kritiky, jej rovnomerné, spoločenské
i umelecké pôsobenie. Bez toho, že by sme sa tu púšťali do histórie ruskej a európskej
kritiky, ilustrujme si túto tézu dvoma názornými príkladmi, ktoré možno právom
merať s Belinského kritickým zjavom.

Lessing sa pokladá za akéhosi Belinského predchodcu a učiteľa. Belinského niekedy
dokonca volajú „ruským Lessingom“. Lessing mal obrovský literárny význam, bol tak-
rečeno otcom novodobého nemeckého i európskeho umenia. Hoci vzájomné porovnávanie
literárnych a iných veličín vždy pokrivkáva, azda sa veľmi nezmýlime, keď priznáme
Lessingovi v porovnaní s Belinským hlbšiu teoretickú a vzdelanostnú fundovanosť,
väčšiu kritickú bojovnosť, významnejšiu úlohu v umení. Prevyšuje však Lessing svojho
ruského žiaka čo do spoločenskej účinnosti a bezprostrednej adresnosti kritiky? Veď
Lessing bol vo svojich časoch osihoteným predbojovníkom, hlásateľom pomerne vzdia-
lenej budúcnosti, stál ako obelisk takmer v prázdnom teréne, takže na jeho veľkosť
dovidelo len potomstvo. A spoločenský význam Lessinga ako predchodcu buržoáznej
ideológie odhalil vlastne až Mehring. Nestál teda Lessing v strede svojich čias, ale ich
prerastal, bol viac prorokom ako učiteľom svojho národa. Ak Lessing prevyšuje Belin-
ského v dosahu umeleckom a estetickom, nesporne za ním zaostáva v priamom spoloč-
enskom účine. Za Lessinga bola medzi literatúrou a národom príliš veľká priepasť,
než by ju mohla preklenúť kritika. Preto je Lessingov význam prevažne literárny, ume-
lecký. Lessing je predovšetkým zákonodarcom umenia, učiteľom spisovateľov, kým Bel-
inskij je aj spoločenským vodcom národa.

Revoluční demokrati, bezprostrední Belinského nasledovatelia, zaoberali sa vo svojej
kritickej činnosti pomerne málo estetickou stránkou literatúry a sústreďovali hlavnú
pozornosť na spoločenské, politické momenty. Možno o nich dokonca povedať, že na

pozaďí a z podnetu literatúry pestovali vlastne spoločenskú a politickú kritiku. Bude im však preto niekto vyčítať nezájum o estetickú, umeleckú podstatu literatúry? Revoluční demokrati dobre vedeli, že estetické princípy realistického umenia sa už v ruskej literatúre pevne udomácnili, že niet nijakej potreby nastoľovať nejaké nové princípy, že robíť v tejto oblasti niečo po Belinskom značilo by mlátiť prázdnu slamu, naopak, nebezpečenstvo skôr videli v estetizovaní umenia, ako tomu nasvedčovali výhonky artizmu, na ktorý ostatne hneď v zárodku energicky poukázali. V krátkom čase, ktorý im odmerala nepriazeň pomerov, sústredili sa na hlavný dobový, pravda, už vôbec nie literárny a estetický problém, na posilnenie revolučného vedomia spoločnosti a túto aktuálnu úlohu svojou literárnou kritikou aj skvele splnili.

Ak teda bol Lessing vo svojej kritike príliš „umelecký“ a estetický, boli revoluční demokrati zas príliš „spoločenski“ a politickí. Ani Lessing, ani revoluční demokrati nedosiahli v kritike tú harmóniu a šírku ako Belinskij. To prirodzene v konečných dôsledkoch nezáviselo od osobných sklonov príslušných kritikov, ale od neosobných dobových podmienok. Nie vždy totiž využíva kritika všetky svoje možnosti, nie vždy nadobúda dvojstranné postavenie v umení i spoločnosti. Sú chvíle, keď má zúžené pole, obmedzenú pôsobnosť. Ide o to, aby vždy stála na úrovni čias, vždy spĺňala úlohy doby.

Na rok 1961 pripadlo stopäťdesiate výročie narodenia Belinského. Je to vďačná príležitosť zamyslieť sa nad kritikou. A to tým viac, že naša dnešná spoločenská a literárna situácia pripomína do istej miery časy tohto veľkého kritika. Dnes prežívame veľký spoločenský prelom, ktorý sprevádza kultúrny a umelecký prerod.

Objektívna úloha kritiky ako spojiva medzi umením a spoločnosťou vzrastá, požiadavky vedeckosti v kritike sú väčšie ako kedykoľvek predtým. Kritika má všetky hlavné predpoklady pre zdarný rozvoj. Pravda, objektívne predpoklady samy osebe, bez kritických osobností kritiku nestvorila.

O „TECHNOLÓGII“ MYSLENIA

Nadobudne logika, podobne ako iné, predtým tiež len teoretické vedy, bezprostredne výrobný význam? — Na túto otázku v článku „Technologija myšlenija“ (Izvestija, Moskva 1961, č. 234, str. 3.) odpovedá G. Ščedrovickij. Jeho odpoveď je kladná. I keď je dnes praktické využitie logiky pomerne málo významné, podľa autora prichádza čas, keď sa prenikavo zvýši význam logiky nielen pre vedu, ale aj pre vlastný výrobný proces.

Logika — hovorí autor v úvode — zohrávala v dejinách vedy vždy významnú úlohu. Bola pre vedu poznaním seba samej, formou jej sebapoznania. Metódy správneho myslenia a vedeckého bádania, ktoré rozpracovali najväčší logici, stali sa výzbrojou prírodných a spoločenských vedcov a závažným faktom rozvoja konkrétnych vied. Jednako však v celých dejinách nemala logika nikdy bezprostredne výrobný význam. Mala v systéme vied vždy len pomocnú úlohu; rozpracúvali ju len jednotlivci a bola určená len pre veľmi úzky okruh vedcov. Tieto okolnosti nemali dobrý vplyv ani na samotnú logiku, ktorá sa ako veda rozpracúvala len veľmi pomaly. Do určitého času to však nespôsobovalo zvláštnu disproporciu ani v systéme vied, ani v systéme spoločenskej výroby. Autor síce pripomína, že za posledných sto rokov sa veľmi rýchlo rozvíjala matematická logika, avšak ani jej rozvoj nebol bezprostredne spätý s výskumom procesu myslenia a štruktúrou poznania so zameraním na proces výroby.